

מלחמות ללא גיבורים: ההיסטוריה החברתית של הסכסוך היהודי-ערבי

אליה אתקין

בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל אביב

הלל כהן, 2013. תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים: כתר.
נורית כהן-לוינובסקי, 2014. פליטים יהודים במלחמת העצמאות, תל אביב ובאר שבע:
עם עובד, אוניברסיטת תל אביב ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
איתמר רדאי, 2015. בין שתי ערים: הערבים הפלסטינים בירושלים וביפו, 1947-1948,
תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה ואוניברסיטת תל אביב.

לא חסרים במחזורותינו ספרים העוסקים בהיסטוריה של המקום הזה ושל שני העמים החיים בו והנאבקים זה בזה. על הקורפוס העשיר נוספו לאחרונה שלושה מחקרים שמציעים נקודת מבט חדשה על אירועי מפתח בהיסטוריה של הסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל. כידוע, ההיסטוריוגרפיה המקומית העסיקה עצמה במשך זמן רב בוויכוח ה"פוסט-ציוני", שהוקדש בין היתר לחשיפת מקורות מידע חדשים על מלחמת 1948 ולחשיפת פשעי מלחמה שנעשו במהלכה. אחת המגמות שחילצו את הדיון מסדרת הוויכוחים הזו הייתה הפנייה לתחומי המחקר של ההיסטוריה התרבותית והחברתית. עם הנושאים שבהם עוסקים מחקרים מענף זה נמנים תזונה, לבוש, חגיגות, עירוניות, הגיינה, דירות מגורים, זנות ויחסי עבודה, וספרים על אודותיהם פורסמו בשנים האחרונות. ברם, ספריהם של הלל כהן, נורית כהן-לוינובסקי ואיתמר רדאי אינם עוסקים בנושאים כגון אלה, והם משקפים מגמה היסטוריוגרפית נוספת שצמחה מתוך המשבר הפוסט-ציוני. שלושת הכותבים בחרו לשוב ולעסוק בעימותים הלאומיים בארץ ובאירועים החקוקים היטב בתודעה הלאומית של שני העמים, שזכו עד כה לטיפול

בעיקר מפרספקטיבות "מקרו" – דיפלומטיות, פוליטיות וצבאיות. חידושם טמון בהתמקדות ברכיבים ה"רכים" והאזרחיים של האירועים, בהדגשת התרחשויות מקומיות הקשורות בהם ובהפניית תשומת הלב לפועלם ולחוויותיהם של אנשים מן השורה בהתרחשויות אלה. כתיבה היסטורית חדשה זו לא רק מרחיבה את ידיעותינו על רגעי העימות, אלא גם מעלה שאלות חדשות על היווצרות האתוסים והמיתוסים שהיו נפוצים בקרב בני התקופה, ושנפוצים גם כיום, על אותם אירועים הרי גורל.

בין שהם מוגדרים כמאורעות ובין שהם מוגדרים כמלחמה, האירועים ההיסטוריים שבהם מתמקדים שלושת המחקרים מאופיינים בריבוי התרחשויות שמתקיימות בכמה מוקדים גיאוגרפיים בפרק זמן קצר, ומשפיעות על חייהם של רבים באופן דרמטי. מעורבים בהן שחקנים רבים ושונים, בהם אישים בדרג ההנהגה הצבאי והמדיני, לוחמים וכאלה שאינם לוחמים, וגם גורמים לא אנושיים כגון טכנולוגיות נשק, תחבורה ותקשורת. כל אלה יחד הופכים את הכתיבה על אודותיהם לאתגר לא קטן, קל וחומר כאשר מדובר בכתיבת ההיסטוריה החברתית שלהם, שדורשת התבוננות קרובה במה שהיסטוריונים אוהבים לכנות לעתים ה"למטה", היינו עיסוקיהם, מעשיהם, ובחירותיהם של בני אדם עלומי שם שלא הותירו את חותמם על דפי ההיסטוריה.

השאיפה להתמקד ב"למטה" ובחיי היומיום ממומשת בשלושת המחקרים על ידי שימוש במקרי בוחן מיקרו-היסטוריים. ההיסטוריונים הצרפתים והאיטלקים שפיתחו את גישת המיקרו-היסטוריה גרסו שאלוהי ההיסטוריה נמצא בפרטים הקטנים, כלומר שהתבוננות מדוקדקת במרחב גיאוגרפי תחום ובאירועים מסדר גודל מקומי יכולה לתרום יותר להבנת התמונה ההיסטורית הגדולה, על הכוחות, האינטרסים, האמונות והמוסדות שפעלו בה ועיצבו את מהלך האירועים.¹ גישה זו לא רק מסייעת לשלושת החוקרים לעשות סדר בכאוס המלחמה, אלא גם מאפשרת להם לבחון את הדינמיקות החברתיות המקומיות שיוצרות אירועים או מכתיבות את התגובה אליהם במצבי מלחמה ועימות.²

לעומת שני הספרים האחרים הנסקרים כאן, ספרו של הלל כהן תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי עוסק ברגע ההיסטורי המוקדם ביותר. התזה המרכזית של הספר, שמאז פרסומו עורר לא מעט ביקורות ותגובות, מגולמת בכותרתו – אירועי קיץ 1929 היו

John Brewer, 2010. "Microhistory and the Histories of Everyday Life," *Cultural and Social History* 7(1), pp. 87-109

2 ספריהם של רדאי וכהן-לוינובסקי הם חלק ממגמה חדשנית רחבה יותר של עיסוק בשאלות הנוגעות ל"חברה האזרחית" ב-1948. מגמה זו באה לידי ביטוי בשלושת קובצי המאמרים בעריכתם של מרדכי בר-און ומאיר חזן: עם במלחמה (2006), אזרחים במלחמה (2010) ופוליטיקה במלחמה (2014). הקבצים מציגים מגוון רחב של נושאים הקשורים בפוליטיקה, ספרות, אמנות, כלכלה, חינוך וחיי יומיום במהלך המלחמה, וחלקים מעבודותיהם של רדאי וכהן-לוינובסקי פורסמו בהם. כותרת המשנה של שלושת הקבצים היא קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, וכולם ראו אור בהוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

נקודת המפנה ביחסים בין הקהילה היהודית ובין הקהילה הערבית³ בארץ ישראל. כהן מדגיש שאין מדובר בהכרח בנקודת ההתחלה של הסכסוך, אלא באירועים שהשפעתם על תודעת שני הצדדים הייתה מכוננת. חדשנותו של הספר טמונה בניסיון לשחזר את האירועים הן מנקודת המבט היהודית והן מנקודת המבט הערבית. עמדה עקרונית זו גם מסבירה את בחירתו להתמקד במקומות שבהם התרחשו אירועים שעליהם יש בנמצא מקורות שנוצרו על ידי שני הצדדים, כגון ירושלים, יפו-תל אביב, חברון, מוצא וצפת. מטרתו היא לבחון את הדימוי של מאורעות תרפ"ט כטבח חד-צדדי שבוצע על ידי ערבים, ולעשותו למורכב יותר על ידי הצגת מקרים שבהם ערבים הותקפו על ידי יהודים, ומקרים שבהם יהודים וערבים הביעו התנגדות לאלימות. באמצעות עיון בהיסטוריוגרפיה פלסטינית, בעיתונות בערבית ובראיונות מצביע כהן על כמה מן התהומות הפעורות בין הבנת היהודים את הרצף ההיסטורי של קיומם בארץ ישראל, לבין הבנת הערבים את נוכחות היהודים באזור. בעוד היהודים קישרו את המאורעות לרצף הפוגרומים באירופה, הערבים ראו בהם חלק ממאבק אנטי-קולוניאלי. סגנון הספר מזכיר מעט רומן, ומתוארת בו גם מלאכת ההיסטוריון המשתף את הקורא בלבטים על הדרך הנכונה לרקום את מעגלי ההקשר הרלוונטיים להבנת האירועים.

ספרו של איתמר רדאי בין שתי ערים: הערבים הפלסטינים בירושלים וביפו, 1947–1948 מתמקד בשלב ה"בין-קהילתי" של מלחמת 1948, כלומר בימים שבין החלטת האו"ם להכרזת העצמאות וכניסת צבאות ערב הסדירים למערכה. רדאי מבקש לתת דין וחשבון רב-פנים – חברתי, דמוגרפי וגיאוגרפי – על אחת הסוגיות שהעסיקו הן חוקרים יהודים והן חוקרים ערבים פלסטינים והיא תגובת האוכלוסייה הערבית-פלסטינית ללוחמה ב-1948, תגובה שהסתיימה לבסוף בקריסה חברתית כוללת. רדאי בחר להתמקד בשניים מריכוזיה הגדולים של האוכלוסייה העירונית האמידה והמשכילה, שהייתה כידוע הראשונה שעזבה את הארץ: ירושלים ויפו.⁴ ירושלים, שבה עוסק החלק הראשון בספר, משמשת מודל לעמידות חלקית של האוכלוסייה: שלושים אלף מתושביה הפלסטינים עזבו אותה, אך העיר העתיקה, שבה התגוררה ב-1946 מחצית מהאוכלוסייה הפלסטינית בעיר, והשכונות בצפון העיר – נשמרו בשליטה פלסטינית עד להגעת הלגיון הערבי. ומנגד, יפו, שבה עוסק החלק השני בספר, קרסה לחלוטין מבחינה חברתית: 68 אלף תושבים עזבו אותה, מהם שלושים אלף שהונסו בהתקפת האצ"ל במנשייה ובמבצע "חמץ" של ההגנה. בעת חתימת הסכם הכניעה עם נכבדי העיר ב-13 במאי, כמה ימים לאחר פעולות אלה של האצ"ל וההגנה, נותרו בה פחות מארבעת אלפים איש. לטענת רדאי, התבססות החברה הערבית הפלסטינית ביפו על תעשייה, מסחר ופרדסנות, ועל ייצוא פרות הדר דרך הנמל – תחומים שהיו כרוכים בשיתופי פעולה כלכליים עם יהודים – וכן נוכחותה של קבוצה גדולה של מהגרי עבודה כפריים ביפו, הפכו אותה לפגיעה יותר במצב של עימות אלים וממושך עם החברה היהודית. לעומת

3 רדאי בחר, על פי רוב, במונח "ערבים פלסטינים", כהן – במונח "ערבים" וכהן-לוינובסקי – במונח "פלסטינים". במסה זו השימוש בשלושת המונחים נעשה לסירוגין, בהתאם לכותב.

4 בשתי הערים, שגודל אוכלוסייתן היה דומה, התגוררו יחד כ-135 אלף ערבים פלסטינים.

זאת, המאפיינים הכלכליים-תעסוקתיים של הפלסטינים בירושלים, בהם בעלות על קרקעות ונכסי הקדש (וקף) ועבודה במשרות ציבוריות, גרמו לכך שמגיעיהם עם האוכלוסייה היהודית והתלות בה היו מצומצמים יחסית, ולכן אפשרו להם שיעורי הישרדות גבוהים יותר בעיר. מסקנתו של רדאי היא שדווקא תהליכי המודרניזציה שעברו על החברה הערבית הפלסטינית ביפו היו בעוכריה בכל הנוגע לעמידותה במלחמה.

ספרה של נורית כהן-לוינובסקי פליטים יהודים במלחמת העצמאות מבקש להשיב לתודעה תופעה מוכרת פחות ממלחמת 1948. בתקופה שמנובמבר 1947 ועד ליולי 1948 נאלצו כשישים אלף יהודים לעזוב את בתיהם בעקבות הלחימה, ומרביתם נעשו לגולים זמניים בארצם. כהן-לוינובסקי מודעת לכך שהבחירה במונח פליטים בהקשר הזה היא נפיצה, והיא משתדלת לעסוק בעניין ברגישות: "קשה, אולי בלתי אפשרי להשוות סבל, אבל במלחמה היה הסבל דומה. לפליטים הפלסטינים והיהודים כאחד לא היה ביטחון פיזי ולא הייתה קורת גג. לאלה ולא להאלה לא הייתה ידיעה מתי, ובעיקר כיצד, יסתיים סבלם" (כהן-לוינובסקי 2014, 12). הספר מספק תשובות לשאלות כמו על ידי מי התקבלו ההחלטות על פינוי אוכלוסייה לא לוחמת, ומי היה אחראי לביצוע הפינוי ולטיפול במפונים. נבחנת בו מדיניות הפינוי של הנהגת היישוב לפני 1948 (פרק ראשון) ובזמן המלחמה (פרקים שני ושישי). בחינה זו מלמדת שבמדיניות של פינוי אזרחים מאזורי הספר חל שינוי מהעמדה שננקטה בתחילת המלחמה, שלפיה פינוי אוכלוסייה אזרחית צפוי לפגוע במורל הלוחמים, לגישה שהתפתחה בהשפעת הקרבות במשמר העמק בראשית אפריל וכניסתם של תותחים למערכה, שלפיה היעדר האוכלוסייה יאפשר ללוחמים להתרכז בלחימה. מנגד, מדיניות בנוגע לפינוי תושבי הערים מעולם לא גובשה. הספר מציג סקירה של הפינויים בכלל צורות ההתיישבות בקרב יהודי ארץ ישראל: בקיבוצים (פרק שלישי), בערים (פרק רביעי), ובמושבים ובמושבות (פרק חמישי). הפרק החותם את הספר מספק הסברים לסוד העמידה של היישוב ומתאר מיתוסים שהזינו אותה, ולצד זאת מציג תמונה מורכבת יותר של המציאות, שכללה גם השתמשויות ועזיבה של הארץ. בכל אחד מהפרקים מציגה כהן-לוינובסקי את הדינמיקה של הפינוי, בוחנת מי היו היוזמים והמוציאים לפועל של הפינוי, כיצד טופלה אוכלוסיית המפונים, ומה היו היחסים בין ה"שטח" ובין ההנהגה.

היסטוריה חברתית ומיקרו-היסטוריה

כפי שצינתי בתחילה, המשותף לשלושת המחקרים הוא ההתמקדות במקומי והבחינה "מלמטה" של התנגשויות לאומיות אלימות – מתוך התבוננות בביטוייהן בחיי היומיום ובסוכנותם (agency) של אנשים מן השורה. רדאי וכהן-לוינובסקי מנסים שניהם לענות על השאלה מה היה מקומם של ה"אזרחים", או בהשאלה מהטרמינולוגיה המשפטית: non combatants, במלחמת 1948. במובן זה ספריהם, שמבוססים שניהם על עבודות הדוקטור שכתבו, מציגים מעין תמונת מראה זה לזה ומשימותיהם הפוכות: הוא נותן דין וחשבון על

הפסד, היא — על ניצחון. כדי לבאר פרק זמן דרמטי זה עבור כל אחת מהחברות, בוחנים שניהם קבוצות מקומיות, תושבי שכונות עירוניות ובני כפרים וקיבוצים, על דרכי ההתמודדות שלהם עם האיום הפוטנציאלי והממשי על חייהן.

ההיסטוריוגרפיה כבר סיפקה הסברים שונים לתבוסה הערבית-פלסטינית. אולם רדאי מצליח לחדש על ידי השימוש במודל של פרנאן ברודל על ההבדל בין חברות הרריות לחברות מישור החוף (רדאי 2015, 11), ובחינת ההשלכות של כל אחת מהאפשרויות על תהליכי המודרניזציה החברתית בעיר. מבין השלושה הוא המסור ביותר לתחומיה של גישת המיקרו-היסטוריה. מחקרו, כפי שנכתב במבוא, נחלק ל"מיקרו-היסטוריה שיטתית", כלומר לניסיון לתאר מארג של יחסים חברתיים בשטח גיאוגרפי מצומצם, כמו במקרה של יפו, ול"מיקרו-היסטוריה אפיוזודית", העוסקת בבדיקה שיטתית של אירוע שיכול להיחשב אוטורי ומתבסס על ארכיונים אישיים, כמו במקרה של שכונת קטמון שבירושלים ותושביה (שם, 13). מהשוואתו בין שתי הערים עולות נקודות הדמיון ביניהן: הן ביפו הן בירושלים כלל המרקם החברתי שכבת משכילים מבוססת ומהגרי עבודה; בשתיהן אופיינה תקופת המלחמה הבין-קהילתית במאבקי כוח וסכסוכים בין המנהיגות המקומית למנהיגות החיצונית בראשות המופתי; ובשתיהן היו פערים בין האוכלוסייה האזרחית, לוחמים מקומיים, ולוחמים ומפקדים שנשלחו מטעם הוועד הערבי העליון ו"צבא ההצלה".

לצד הדמיון היה להבדלים החברתיים בין שתי הערים משקל נכבד בשלב המלחמה הבין-קהילתית. בזכות התפתחותה של יפו לאורך תקופת המנדט התבסס בתוכה מעמד סוחרים (למשל פרדסנים) שפרנסתם הייתה כרוכה בין היתר בשיתופי פעולה עם יהודים, ואוכלוסיית כפריים הטרוגנית היגרה אליה מפנים הארץ ומחוצה לה. מהגרים אלה חיו ברובם בכפרים העוני של העיר שהשיקו לשכונות מגורים יהודיות, ומצאו את פרנסתם בתל אביב, כחולון ובבת ים. הנהגת העיר, שהייתה נוצרית ברובה, נקטה מתינות בסוגיה הלאומית וסלדה מגישתו ומחלטותיו של הוועד הערבי העליון. ההתפוררות החברתית ולחץ ההנהגה המיליטנטית מחד גיסא והגברת הלוחמה מהצד היהודי מאידך גיסא הפכו את התנגדותם של המעמד הבינוני וההנהגה המקומית ללחימה — התנגדות שמלכתחילה הייתה פסיבית ומילולית בעיקרה — לעקרה. בירושלים, לעומת זאת, לפני המלחמה התרכזה מרבית האוכלוסייה הערבית הפלסטינית של העיר בשלושה מוקדים: בעיר העתיקה, בשכונות שמצפון לה ובשכונות שמדרום לה. שכונות אלה נוצרו על בסיס שארות במקרה המוסלמי (כמו במקרה של שייח ג'ראח ובקעה) ועל בסיס דתי-פילנתרופי במקרה הנוצרי (השכונות קטמון, מוסררה וטלביה). בני המעמד הבינוני שחיו בהן היו בעלי מקצועות חופשיים ופקידי צווארון לבן שהועסקו על ידי שלטונות המנדט, ואנשי האליטה הוותיקה היו בעלי קרקעות ונכסים. רבים מקרב אוכלוסיית המהגרים שהתגוררו בכפרים סביב העיר הועסקו על ידי ממשלת המנדט והצבא הבריטי. מאפיינים אלה הפחיתו את תלותם של ערביי ירושלים ותושבי העורף הכפרי שלה בשיתופי פעולה עסקיים עם יהודים ובמעסיקים יהודים. שלא כמו ביפו ובכלל אזור החוף, קהילת המהגרים החברונית שהתמקמה בהרי ירושלים הייתה הומוגנית ומאוחדת יחסית, דבר

שהקל את ההגנה על הכפרים בסכיבות העיר וגרם גם להתחזקותם של חוגים אסלאמיים, לחיזוק הכוחות השמרניים-מסורתיים ולהחרפת הקיטוב בין מוסלמים לנוצרים.

רדאי אינו זונח לחלוטין את ההיבט הצבאי ומבקש לחבר בינו ובין היבטים חברתיים. בירושלים מונה עבד אל-קאדר אל-חוסייני, יליד העיר הגולה, למפקד הכוחות בעיר, ומותו בקרב הקסטל וכן הטבח בדיר יאסין שאירע בסמוך ערערו מאוד את תחושת הביטחון של התושבים, ואלה נחשבים בעיני רוב החוקרים לגורמים המכריעים בנפילת ירושלים. רדאי טוען שדווקא לאחר מות חוסייני השתפר המצב הארגוני והכלכלי, וגם הריק המנהיגותי התמלא על ידי צעירים שביססו הנהגה יציבה. מגבלות טכנולוגיות וקשיים בהשגת מידע מודיעיני הם שגרמו להערכות שגויות בנוגע ליכולות של הכוחות היהודיים⁵ והיו רכיב דומיננטי במפלה החלקית של העיר. מקרה המבחן של שכונת קטמון, שבה התגוררה השכבה העירונית-בורגנית של החברה הערבית הפלסטינית, מדגים את השילוב בין הממדים החברתיים של הלוחמה לממדים הצבאיים שלה. בשלב די מוקדם של הלוחמה (בדצמבר 1947) נעשה בשכונה ניסיון התארגנות להגנה עצמית ודאגה לרווחת התושבים. כמה חודשים לאחר מכן (בפברואר 1948) מונה מטעם הוועד הערבי העליון מפקד חיזוני לשכונה (שפיק עוויס). הגעתו לשכונה, שלווה בכניסתם של לוחמים כפריים וזרים והחריפה את העימות הצבאי כתוצאה מפעולות תגמול, עוררה אנטגוניזם בקרב העילית המקומית שהתגוררה בה. לאחר חילופי המפקדים בשכונה (אבראהים אבו דיה מונה תחת עוויס), גברו תחושת הביטחון והאמון בין הלוחמים ובין תושבי השכונה. אבל הדבר לא מנע את המשך עזיבת התושבים שהחלה עם פיצוץ מלון סמירמיס בינואר 1948, והתגברה ככל שהתקרב מועד סיום המנדט ותושבים שהועסקו על ידי שלטונות המנדט פוטר.

גם ביפו, התארגנויות פוליטיות כמו הוועדה הלאומית של יפו, והתארגנויות צבאיות כמו צבא מגני אל-אקצא, לא הצליחו לרכז את הפעילות הצבאית ולמנוע את הכאוס החברתי או לעצור את בני המעמד הבינוני והגבוה, שהתנגדו למלחמה מסיבות כלכליות וחברתיות, מלעזוב את העיר. כניסתם של כוחות הנהגה מתונים פחות שסירבו לפעול להשגת הסכמים עם היהודים (ההנהגה המקומית בעיר חששה וסלדה מהמיליטנטיות שהפגינה ההנהגה הארצית בראשותו של האג' אמין אל-חוסייני) וכן החרפת העימות הצבאי מהצד היהודי — גרמו שתיהן להסלמה באזור. גם ביפו, כמו בירושלים, היעדר האמון בין האוכלוסייה האזרחית ובין הלוחמים היה גורם מרכזי בקריסת העיר. בנוסף, התרבו ההלשנות על בוגדים ומשתפי פעולה עם היהודים, וטענות על שחיתות בקרב ההנהגה. קריסתה החברתית של העיר פגעה במורל הלוחמים ובתשתית הלוגיסטית ששירתה אותם, והייתה מהגורמים לקריסתה הצבאית לאחר מכן. הנעשה בשתי הערים מלמד שכמו כל קבוצה לאומית אחרת, החברה הערבית הפלסטינית הייתה הטרורגנית ולקבוצות שונות בה היו תגובות ועמדות מגוונות ביחס ללחימה ולנטישת העיר שבה התגוררו. הטרורגניות זו באה לידי ביטוי גם בחוסר האחדות בין לוחמים ובין לא לוחמים.

5 מגני קטמון, למשל, לא העריכו נכון עד כמה חמור מצבם של לוחמי הפלמ"ח הנצורים במנזר סן סימון, ולכן ביקשו הפסקת אש ולא יצאו למבצע צבאי מרחבי מתואם.

כהן-לוינובסקי בוחנת את תנועת האוכלוסייה האזרחית ביישוב נוכח החשש מהתקפה, ומלמדת אותנו ש"הפינוי המאורגן" שיוחס לחברה הקיבוצית לא תמיד היה מאורגן ולעתים נעשה בלא הנחיות מלמעלה אלא בהחלטת המתפנים עצמם. לעומת זאת, "הפינוי הפרטי" בערים, במושבים ובמושבות הוסדר על ידי הפיקוד המקומי, והיה תלוי בהתפתחות של מנגנון טיפול בפליטים, ולכן לא היה כפוף רק להחלטת המתפנים ולא קיבל צורה של מנוסת המונים כאוטית. טענתה היא ששילוב בין הארגון והלכידות של היישוב ובין יוזמות פרטיות ומקומיות, שלא תמיד עלו בקנה אחד עם עמדות ההנהגה, מילא תפקיד מרכזי בעמידות העורף. כהן-לוינובסקי, כמו רדאי, בוחנת את הקשר בין ההתרחשויות המקומיות לגישת ההנהגה המדינית והצבאית, ומשלבת "בין 'מיקרו-היסטוריה' ל'מקרו-היסטוריה', בין קהילה לאומה" (כהן-לוינובסקי 2014, 13). במסגרת הזו היא מתמקדת בין היתר בסיפוריהם של 69 הקיבוצים שפנו במהלך המלחמה דרך זיכרונותיהם של הילדים שפנו והוריהם, הצעירים שעסקו במלאכת הפינוי, והלוחמים שנותרו בקיבוצים. היא משחזרת את חוויותיהם של בני הקיבוץ מן הפינוי: חוויית השעות בעיר או בקיבוץ שאליהם התפנו, וחוויית המפנים והלוחמים שנותרו בקיבוצים שפנו. התבוננות מדוקדקת בכל אחד ממקרי הפינוי מלמדת על ההבדלים ביניהם: משך הפינוי, מידת הסכנה המידית שהייתה כרוכה בו, המלווים שהצטרפו לילדים, מספר הילדים שחיו בקיבוץ ויעד הפינוי הפכו את הנעשה בכל קיבוץ ואת חוויית הפינוי האישית לסיפור בפני עצמו. עם זאת, ככלל, פינוי ילדי הקיבוצים התבצע בחברה שראתה בעצמה את חיל החלוץ של הפרויקט הלאומי והורגלה בפעולה משימתית. האחדות והליכוד החברתיים והאידיאולוגיים, וכן הנכונות להקרבה עצמית, גרמו להתגייסות כוללת לפינוי. לעומת זאת, כהן-לוינובסקי מעלה את הטענה המעניינת שייתכן שבמובנים מסוימים האיצה המלחמה את שקיעתה החברתית של התנועה הקיבוצית, ושאחריה הפכו הזרמים השונים בתנועה ובתוך הקיבוצים עצמם לנחשול שפרץ את סכר האחדות שיצרה המלחמה.

שלוש הערים המעורבות הגדולות, ירושלים, יפֿתֿל אביב וחיפה, מציגות את סיפורם של פליטי הערים היהודים. בשלושתן ניכר תהליך המעבר של הרשויות מחוסר יכולת ראשוני להתמודד עם גלי הפליטים ליצירתם של מנגנוני טיפול בהם. גם במקרה הזה ההבדלים בזהותה של ההנהגה המקומית הדומיננטית (בתל אביב וחיפה הייתה ההנהגה היהודית דומיננטית יותר) ובמבנה השכונות היהודיות והערביות בערים השונות, הופכים כל אחת מהן לסיפור נבדל ושונה. בהשוואה לקיבוצים, סיפורם של הפליטים בערים מצייר תמונה חברתית מורכבת יותר. לצד תופעות של התגייסות ציבורית לעזרת הפליטים הופיעו גם גילויי ניכור כלפיהם. נוכחות הפליטים עוררה מתחים עדתיים ורתיים, אבל המתיחות החמורה ביותר, כך טוענת כהן-לוינובסקי, הייתה על רקע סוציו-אקונומי — בין בעלי הדירות המרווחות שבהן חדרים ריקים ובין מחוסרי הבית. בעוד הראשונים חששו מפני פלישת פליטים ופגיעה ברכושם, האחרונים התמרמרו על חיי הרווחה של בעלי הדירות ותבעו להפקיע חדרים בעבורם. תופעה שולית אך מעניינת שהתרחשה בחודשים הראשונים למלחמה היא חילופי דירות בין משפחות יהודיות שהתגוררו בשכונות ערביות לבין משפחות ערביות שגרו בשכונות

יהודיות, וכן בין יהודים לערבים בשכונות המעורבות. תופעה זו מלמדת שהשותפות המרחבית והסולידריות העירונית, ולא רק ההזדהות הלאומית, הכתיבו את התנהלות החברה האזרחית בשלבים המוקדמים של המלחמה. כהן-לוינובסקי מדגישה שרמת הארגון הגבוהה של היישוב והסולידריות החברתית — שלא התקיימו בחברה הפלסטינית במידה שאפשרה את עמידותה — הן שאפשרו להתמודד עם בעיית פליטי הערים ועם קשיי המלחמה בכלל על הצד הטוב ביותר (שם, 100). יחד עם זאת מוצגות בספר מגוון דוגמאות שממחישות שתחושות של פירוד וקיפוח דרו בכפיפה אחת עם תחושות של סולידריות ואחדות, כמו למשל התמרמרותם של אנשי המושבות על מכסות הגיוס שקבעה ההסתדרות לחברי הקיבוצים לאחר הכרזת הגיוס הכללי, ומנגד טענותיהם של חברי הקיבוצים שחשו שתביעות הגיוס שלהם מובילות לפגיעה במשק.

הלל כהן, שעוסק בתקופה שבה היה לשלטונות המנדט מונופול מובהק יותר על הפעלת אלימות מאורגנת לעומדת אירועי 1947–1948, מבקש לברר מה הוביל אנשים שלא היו לוחמים בהכשרתם ולא השתייכו לכוח צבאי מאורגן לצאת לתקוף את היהודים שחיו בקרבתם. הדימוי של "המון מוסת" שפעל בצורה עיוורת לכאורה בהתאם להוראות ההנהגה, מיוחס פעמים רבות לפורעים במאורעות. כהן טוען שהסתה והבטחה של טובות הנאה אינן יכולות להוות הסבר מספק לאלימות ה"מתפרצת" (תיאור שהוא מבקש להפריך). לטענתו, נקיטת האלימות הייתה צריכה להתבסס על יריבות לאומית ודתית בשילוב תסכול ואפשרות להפעלת כוח. לצד הסבר זה הוא מציין לאורך הספר דווקא את המקרים שבהם ערבים בחרו שלא לצדד באלימות, כמו הטפתו של שיח' עבד אלקאדר אל-מוֹנְפֶר במסגד חסן בק ביפו נגד התקפת יהודים, וכמו עבודתם של שוטרים יהודים וערבים אשר סייעו גם להגנה על הצד הנגדי, ושתפקידם העמיד אותם אפוא כמצב של סתירה בין נאמנותם המקצועית ובין זו הלאומית. אזכורים של הצלת יהודים מופיעים בהיסטוריוגרפיה הערבית, ובה הם משמשים כלי ניגוח פוליטיים להוכחת חפותם של הערבים. אנקדוטות אלה ואחרות משמשות את כהן להדגיש את הסוכנות האישית של המעורבים באירועים ב"שטח", ולהצביע על אפשרותם לבחור שלא ללכת בדרך העימות האלים.

כהן אינו מתייחס מפורשות למתודה המיקרו-היסטורית, אך הספר עצמו מאורגן במבנה של דיונים ביישובים שונים. כך הוא מראה שאין דין יפו כדין ירושלים, ושחברון וצפת מייצגות שני קטבים נגדיים: בעוד היישוב היהודי בחברון ננטש, יהודי צפת שבו לרובע היהודי בעיר והמשיכו לחיות בה לצד הערבים עד 1948. טענה מעניינת שעולה במחקרו של כהן בנוגע להיסטוריה החברתית של היישוב היא שנוכחותם של המתיישבים החדשים שינתה את מרקם היחסים בין הקהילה היהודית הוותיקה ובין הקהילה הערבית ויצרה בקרב הערבים עוינות כלפי כלל היהודים בארץ, בלא הבחנה בין בני היישוב הישן לבני היישוב החדש. תוצאת הדבר הייתה שחלקים נבדלים בחברה היהודית שלא הזדהו זה עם זה — היישוב הישן והיישוב החדש, ספרדים ואשכנזים, חרדים וחילונים — הבינו ש"אין להם בית פוליטי אחר זולת הבית הציוני" (כהן 2013, 392). כלומר הישות החברתית המכונה "היישוב היהודי" הייתה תוצאה

של הפנמת נקודת המבט הערבית על היהודים: הערבים ראו ביהודים ישות אחת ומתוך ראייה זו גם התקיפו אותם. כך למשל בטבח ביהודי חברון נרצחו חברי קהילת סלונים החב"דניקית ותלמידי ישיבת סלבודקה הליטאית, שתי קבוצות שבאופן מוצהר ומובהק לא תמכו ברעיון הציוני. כהן מסביר שבעיני ערביי חברון הם נתפסו כיהודים שפועלים להרחבת היישוב היהודי והפיכת הארץ ליהודית, בדיוק כמו יריביהם היהודים הציונים. ייתכן שמנקודת המבט הערבית אכן היה מדובר באחידות אולם לא ברור מה הייתה משמעות האחידות הזו בנוגע להתנהלות הפנימית של היישוב. יחסה של עיריית תל אביב לפליטי יפו ב-1929 ובשנים 1936–1939, ומצוקתם ב-1948, מלמדים דווקא על היעדר סולידריות.

להתמקדות ב"מיקרו" יש כמובן מחיר, ובמחקרו של כהן המחיר הוא זניחת המסגרת הבריטית והאימפריאלית של האירועים. כך למשל, את מערך האלימות בתרפ"ט קשה להבין בלא התייחסות לפעולות הדיכוי הנרחבות של הבריטים. מאורעות תרפ"ט הסתכמו במותם של 133 יהודים, שנרצחו ברובם בידי ערבים, ו-166 הרוגים ערבים, שרובם נהרגו בידי כוחות צבא ושיטור בריטיים. כמו כן, את סיפור הניצחון/תבוסה ב-1948, גם אם הוא ממוקד בחברה האזרחית, קשה לספר בלא ההקשר הבריטי, ובלי לבחון את היחסים בין שלטונות המנדט לאוכלוסיית הפליטים היהודית והערבית.

זיכרון קולקטיבי ומיתוסים מכוננים

שלושת הכותבים אמנם אינם מצהירים שמחקריהם עוסקים בהיסטוריה של זיכרון, אולם התמקדותם בזווית המקומית ובאנשים מן השורה מובילה אותם לבחינה מחודשת של הזיכרון הקולקטיבי של האירועים, שממוקד לרוב בעיקר בפרספקטיבת ה"מיקרו". כמו בבחירה לכתוב היסטוריה "אזרחית" ומקומית, כך גם בעיסוק בשאלות של זיכרון ניכרות עקבותיהם של דיונים היסטוריוגרפיים קודמים. הדיון על אודות הפוסט-ציונות הושפע במידה רבה משיח אקדמי פוסטמודרני רחב יותר שהתקיים בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים, ועסק בתפקידם של נרטיבים בכתבת ההיסטוריה וביצירת התודעה ההיסטורית. עיסוק זה אף השפיע בשנות התשעים על הפיכת חקר הזיכרון ההיסטורי לתחום בפני עצמו.

כאמור, שלושת הכותבים אינם נמנעים מעיסוק בעימותים באמצעות פנייה לתמות תרבותיות שהמתחים הלאומיים נמצאים רק בשוליהן. הם גם אינם מציגים טענות רלטיביסטיות פשטניות על חוסר האפשרות לכתוב את ה"אמת" ההיסטורית על הסכסוך היהודי-ערבי. בחינתם הביקורתית את הזיכרון נובעת ישירות ממורכבותם ורבגוניותם של החומרים הנחשפים דרך חקירת ההיסטוריה "מלמטה". זיכרון תרפ"ט, כפי שמעיד כהן עצמו, הוא אחד המנועים המרכזיים לכתבת ספרו. כאמור, לפי כהן אותם אירועים בזיכרון הישראלי שמסמלים טבח רצחני בצד היהודי, נתפסים בצד הערבי כהתקוממות לאומית לגיטימית (כהן 2013, 11–12). תחת הזיכרון הלאומי הוא מציג את גישתו כ"היסטוריה א-לאומית" ומסביר ש"מטרתה אינה רק להכיל סיפורים לאומיים שונים אלא גם סיפורים החורגים מהמסגרת הלאומית, וכך להציג

תמונת עבר הקרובה יותר למה שהיה בעבר, שבו חיו ופעלו זה לצד זה נשים ואנשים שונים זה מזה באורח חייהם, ביחסם ללאומיות, בניסיון החיים שלהם, בדברים שגרמו להם לבכות או לצחוק, לרצוח או להציל חיים" (שם, 14). השימוש, הלא רווח, בטקסטים שנכתבו על ידי שני הצדדים – כמו למשל האנציקלופדיה הגיאוגרפית של מוצטפא מוראד אל-דבאג, שבה נפתח הספר, וספר תולדות ההגנה ותמלול ראיונות עם חברי הגנה – נועד ליצירת היסטוריה א-לאומית. בד בבד, כהן משחזר זיכרונות נשכחים של הצלה במטרה לייצר נרטיב אלטרנטיבי על האירועים, או לכל הפחות תמונה מורכבת יותר שלו. הוא מכיר בכך שמשקלן של אפיזודות אלה במכלול האירועים הוא שולי, אבל בחירתו להשיכן לזיכרון היא בחירה עקרונית שמטרתה להעיד שהיו קיימים קולות אחרים מהקול שבסופו של דבר הפך הגמוני בזיכרון הלאומי.

לאורך הספר כהן מראה יפה כיצד זיכרון האירועים עובד במשך השנים: רצח של חפים מפשע נדחק החוצה מכתבות בעיתונות ומספרי ההיסטוריה שתיעדו את האירועים, ותיאורים הרואיים של גבורה מול לוחמים חמושים זכו להדגשה (כמו למשל במקרים של השוטר חנקיס ביפו וטע א-זיר, הרוצח מחברון). כך בסופו של דבר מתעצבת המסגרת הפלקטית של הזיכרון הלאומי שמקדשת את הקורבנות שנרצחו בידי אויב אכזר. במילים אחרות, כהן מראה כיצד המורכבות שקיימת ברמת ה"מיקרו" הולכת ונעשית חדגונית כאשר האירועים נעשים חלק מנרטיב "מקרו" לאומי.

כמו כהן, שמבקש לכלול בסיפור ההיסטורי פרטים שנדחקו החוצה ממנו, גם כהן-לוינובסקי עוסקת בשכחה. אחת השאלות שמעסיקות אותה היא מדוע, אף על פי שהזיכרון הישראלי כה רווי במיתוסים על הלוחמה והלוחמים במלחמת העצמאות, ואף על פי שהפליטות הייתה חלק מחוויית המלחמה האזרחית של רבים מיהודי ארץ ישראל, נמחקו הפליטים היהודים מזיכרון המלחמה. תשובתה כרוכה בטענה שיחס בני התקופה לפינוי היה אמביוולנטי, והדבר בא לידי ביטוי בחשיבות שהם ייחסו לפעולות הפינוי, שנתפסו כהרואיות פחות בהשוואה לכלל אירועי המלחמה, ובנכונותם המועטה לכלול אותן בסיפורים שהפכו ל"מורשת הקרב". הסבר נוסף טמון בפרספקטיבה של הפרשה הכאובה והקשה, שגרם לה להיות מודחקת לטובת חזרה לשגרה ותפקוד יומיומי. גם זמניות התופעה ותוצאות המלחמה הפכו אותה בדיעבד לאפיזודה שחורגת מהנרטיב הכולל של הניצחון, בפרט משום סמיכותה הרבה לאירועים היסטוריים כבדי משקל, בהם הקמת המדינה, השואה והעלייה ההמונית.

כהן וכהן-לוינובסקי מתעניינים שניהם גם בזיכרון כסוכן היסטורי, כלומר כרכיב הסברי להבנת פעולותיהם ותגובותיהם של אנשים מן השורה. כהן מדגיש במקומות שונים שזיכרונות ממשיים ומדומיינים השפיעו על עיצוב תודעתם של בני הזמן: "כולם נכנסו אל המאורעות האלה עם מטען היסטורי עשיר שהשתתף בעיצוב הבנתם ומעשיהם" (שם, 29). כמו כן, הוא מחדד את שאלת השפעתו של זיכרון מאורעות תרפ"ט על העתיד, קרי על מלחמת 1948. קבוצה של בעלי תפקידי מפתח צבאיים ב-1948 חוו את מאורעות תרפ"ט על בשרם, ואחד ההסברים המרכזיים של כהן-לוינובסקי להתנהלות היישוב ב-1948 היא שהישוב דמיין את

המלחמה ונערך אליה, הן ברמת ההנהגה והן ברמות נמוכות יותר, בהתבסס על האירועים שהכיר מ-1921, 1929, ו-1936–1939, ולא על סמך חוויה של מלחמה טוטלית. זיכרונות מלחמת העולם השנייה באירופה השפיעו בעיקר על דימויים של עמידה אזרחית אבל לא באו לידי ביטוי בהתארגנות היישוב בפועל. בהנהגה העריכו גורמים שונים שהערים יותקפו אבל תוכניות פינוי מאורגנות לתושבי הערים לא הוכנו, למרות ההתנסות בארץ ישראל בזמן מלחמת העולם השנייה, שכללה גם הכנת תוכניות פינוי של אוכלוסיית הערים (כהן-לוינובסקי 2014, 201). ההתבססות על מודל של "מאורעות" גם מסבירה את העובדה שיישובי הספר נתפסו כמקום הפגיע ביותר ולכן הפינוי מהם קיבל לגיטימציה.

ההנחה שבכוחו של זיכרון (ממשי ומדומיין) להסביר את התנהלותם של אנשי היישוב מגולמת בפרק השביעי, שעוסק בכושר העמידה של היישוב היהודי ב-1948. תחת תת-הכותרת "על מיתוסים ומודלים לחיקוי שחזקו את כושר העמידה בתש"ח" (שם, 217) כהן-לוינובסקי מציגה סדרה של מיתוסים/אירועים היסטוריים שכוללים מיתוסים תנ"כיים, מיתוסים ממלחמת העולם השנייה על הצבא הסובייטי והצבא הבריטי, ודימויים של הבליון על לונדון, סטלינגרד בעת המצור, לוחמי הגטאות והטראומה של השואה בכלל, ומיתוס תל חי. נוסף על אלה מציינת כהן-לוינובסקי מיתוסים שנוצרו בזמן מלחמת 1948 כדוגמת מיתוס הל"ה. המקורות שבהם מופיעים המיתוסים כוללים טקסטים ספרותיים ועיתונאיים, מכתבים אישיים, סרטים שבהם צפו בני התקופה וספרים שקראו. היא טוענת שבתודעת בני התקופה הייתה מושרשת התפיסה של ההיסטוריה היהודית כרצף של פרעות, אסונות ושואה, ולצד זאת היה העבר היהודי גם מקור למיתוסים של גבורה, שלאורם פעלו אנשי תש"ח.

בהקשר הזה מעניינת ההשוואה למחקר של רדאי, שמראה שאף שלאליטה הערבית הפלסטינית הייתה זהות לאומית מובהקת, אנשי האליטה לא היו נכונים להקריב אישית. נכונות יותר להקריב היו דווקא הקבוצות המסורתיות יותר, שהתגוררו בעיר העתיקה או בכפרים. כאן יכולים אולי הדמיון והזיכרון ההיסטוריים בעתות מלחמה לשמש כוח הסברי עבור היסטוריה שנכתבת "מלמטה". חלק מן המיתוסים והזיכרונות שהיו זמינים לאנשי היישוב היהודי גרמו להם לראות בעיני רוחם את אפשרות האיון, ההיכחדות או הגלות כממשית. אך האם יכלו הפליטים הפלסטינים ב-1948 לדמיין על בסיס זיכרון העבר את האפשרות שהם יוצאים לגלות שממנה לא יוכלו לשוב?

סיכום

בשלושת המחקרים ניכרת חזרה דיאלקטית לנושאי מחקר צבאיים ופוליטיים ובר בבר מסתמן בהם העניין הגובר במקומם ופועלם של אזרחים, אנשים מן השורה, וזיהויים כרכיב משמעותי בחקר נושאים אלה. תרומתם של המחקרים הנסקרים כאן לדיון ההיסטורי מלמדת על הצורך בהרחבת גבולות המחקר של עימותים לאומיים, ומעידה על נחיצותה של היסטוריה חברתית ומקומית לחקר אירועי מפתח היסטוריים שעד כה זכו בעיקר לניתוח פוליטי-מדיני-

צבאי. היכרות עם ההיבטים המקומיים ועם בני המקום, על אי-הלכידות בינם לבין עצמם ובינם לבין זירות וקבוצות אחרות, מוכיחה שבהיעדר תמונת ה"מיקרו", תמונת ה"מקרו" (מדיניות והחלטות צבאיות ומבצעיות) נותרת חלקית בלבד. ספריהם של כהן ורדאי מביאים לציבור קוראי העברית את ההיסטוריה ואת נקודת המבט שמי שהתחנך במערכת החינוך הישראלית לא זכה להיחשף אליהן, ונראה שגם צאצאיו לא יזכו לכך בקרוב. גם ספרה של כהן-לוינובסקי — אף שהוא מציג את כוחו של היישוב היהודי ואת כוחה של הלכידות החברתית בתוכו — חושף צדדים שאינם נוטים לבוא לידי ביטוי הן במסגרת השיח הצינוני הממסדי והן במסגרת השיח הפוסט-צינוני על מלחמות ישראל: את רגעי החולשה, הפחד, אי-הוודאות והכאוס שליוו את החיים בעורף האזרחי.

היסטוריה מהסוג שמציעים שלושת הכותבים יכולה לשמש כדי להסביר טוב יותר את תוצאות העימותים וללמד את מצביאי ההווה והעתיד כיצד עליהם לפעול בגזרת העורף האזרחי על מנת להשיג ניצחון. היא כמוכּן גם מדגישה ביתר שאת את המחירים האנושיים והחברתיים הכבדים שגובים עימותים אלימים, על הפחד והחרדה שמלווים את מהלכם, גם בצד המנוצח וגם בצד המנצח. יתר על כן, שלושת המחקרים מציגים תמונה חברתית מורכבת שמצבי עימות לאומי נוטים להשכיח. שלושתם מראים שמצבי עימות אלים יוצרים מגוון גישות ותגובות (שכוללות בתוכן גם את הזיכרונות של המעורבים בהם ואת המיתוסים שעליהם גדלו). היכולת לחשוף את ההטרונגניות של החברה שלכאורה נוטלת חלק במאבק משותף היא תוצר של הפנייה לבחינת ההיבטים המקומיים של האירועים ומקומם של אנשים מן השורה בתוכם. כך למשל, דיוניהם של שלושת החוקרים במקרה של תל אביב-יפו מדגימים כיצד התבוננות במקומי מייצרת תמונה חברתית רב-ממדית. החל מאירועי הדמים בתרפ"ט, דרך הנעשה בחברה הפלסטינית בשלב המלחמה הבין-קהילתית ב-1948 ועד הגעת הפליטים היהודים לעיר באותה שעה ולאחר מכן — אנו עדים לאינטרסים השונים והסותרים של קבוצות חברתיות שונות בתוך כל אחת מהקהילות הלאומיות. הדגשת ההתרחשויות המקומיות מובילה גם לבחינה מחודשת של הזיכרון ההיסטורי שהתפתח סביב האירועים המוצגים בספרים. זיכרון זה משמר פרטים, אירועים ו"גיבורים" מסוימים ומשמיט אחרים, במטרה ליצור סיפור-על שמתיימר להתעלות מעל הרמה המקומית. כעת נותר לשאול: האם יוכל סיפור-העל להכיל את ההטרונגניות ואת המורכבות שחושפות ההיסטוריה המקומית וזו של פועלם של אנשים מן השורה, וכיצד? והאם הכלה כזו תוכל לקדם יצירת אלטרנטיבה ל"היסטוריה הלאומית הגדולה"?